

Полозенко Д.В.,

доктор економічних наук, професор,
заслужений економіст України,
завідувач відділу бюджетних видатків соціальної сфери
Науково-дослідного фінансового інституту
Академії фінансового управління
Міністерства фінансів України

П'ятаченко Г.О.,

кандидат економічних наук, професор,
заслужений економіст України, почесний директор
Науково-дослідного фінансового інституту
Академії фінансового управління
Міністерства фінансів України

Пасічний М.Д.,

аспірант Науково-дослідного фінансового інституту
Академії фінансового управління
Міністерства фінансів України

БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ УКРАЇНИ В ДЕРЖАВНОМУ БЮДЖЕТІ РОСІЇ В СЕРЕДИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено природу і причини бюджетного дефіциту імперіалістичної Росії. Проаналізовано стан державного бюджету України в середині ХІХ — на початку ХХ століття із сучасної точки зору. Визначено відмінності у структурі дохідної й видаткової частин бюджетів України та Росії.

The authors examine the nature and causes of the deficit in imperialist Russia, analyze the state budget of Ukraine in the mid-nineteenth — early twentieth century from the modern perspective, and identify differences in the structure of revenue and expenditure budgets of Russia and Ukraine.

Ключові слова: бюджет, дефіцит бюджету, профіцит, державний борг, фінансування бюджетного дефіциту, доходи бюджету, видатки бюджету, фінансова політика.

На сучасному етапі розвитку фінансової системи України варто осмислити роль і функції системи бюджетного регулювання та розробити рекомендації з урахуванням потенціалу бюджетної й податкової систем задля стимулювання економічного розвитку. Дефіцит бюджету є одним із інструментів бюджетного регулювання. З метою формування ефективної бюджетної політики країни вважаємо за потрібне здійснити ретроспективний аналіз стану бюджету України у складі бюджетної системи Росії середини ХІХ — початку ХХ століття, причин виникнення його дефіциту, джерел і методів фінансування.

Варто зауважити, що дані про державний бюджет Росії до 1862 року були таємними й не оприлюднювалися. До цього часу навіть Сенат не володів повною інформацією про державний розпис доходів і витрат та стан їх збалансованості¹. Проте відомо, що бюджет щорічно приймався з дефіцитом, що послаблювало

---

¹ Сіромаха Д. Про фінансову науку. — К.: Знання та сила, 1909. — С. 124.

фінансову систему країни. Із приходом Олександра II було проведено реформи в усіх сферах народного господарства, при цьому наголос було зроблено на фінансовій системі країни. На початку 1860-х міністр фінансів Російської імперії М. Рейтерн розробив програму модернізації економіки, яка охоплювала основні напрями реформування державної фінансової системи. Положення цієї програми були взяті до уваги його наступниками М.Х. Бунге, І.О. Вишнеградським, С.Ю. Вітте, В.М. Коковцовим, І.П. Шиповим для подальшої реалізації. Серед цих положень варто виділити такі:

— забезпечення збалансованості бюджету з одночасним зменшенням його видатків;

— урегулювання процедури формування бюджету, спрямоване на недопущення зростання непередбачуваних видатків міністерств протягом бюджетного періоду (заборона міністрам напряду звертатися до імператора, тобто минаючи міністра фінансів);

— поліпшення торгового балансу шляхом скорочення обсягів імпорту й нарощування експорту².

Державний бюджет тогочасної Росії складався із двох частин: звичайного й надзвичайного бюджету. Найбільшою складовою дохідної частини надзвичайного бюджету були кошти, отримані шляхом випуску державних запозичень. Окрім цього, до доходів надзвичайного бюджету зараховувалися доходи від продажу державного майна, а також кошти, повернуті приватними залізничними компаніями за раніше наданими їм кредитами з бюджету. Видатки надзвичайного бюджету включали видатки на військові потреби, на модернізацію й будівництво залізничних колій і портів, на погашення запозичень та видатки на випадок неврожаю.

Ключовим при складанні бюджету на відповідний рік став принцип його збалансованості. Проте в ході виконання бюджетів у XIX столітті виникали значні дефіцити, й лише з 1890-х років Росії вдалося досягти певної збалансованості бюджету. Для ліквідації бюджетного дефіциту зроблено спробу збільшити доходи бюджету шляхом внесення змін у законодавство з адміністрування податків і зборів. До речі, метою податкових трансформацій окрім збільшення дохідної частини бюджету було зменшення податкового навантаження на малозабезпечені верстви населення. Отже, на початку 1880-х скасовано соляний податок (який приносив бюджету 14 млн крб), подушну подать (58 млн крб), знижено викупні платежі. Після цього бюджетні доходи скоротилися приблизно на 95 млн крб, тому, щоб звести бюджет без дефіциту, потрібно було знайти додаткові джерела надходжень. Передбачалося введення податку на доходи, але відповідна пропозиція Міністерства фінансів не знайшла підтримки в уряді. Натомість було вжито заходів щодо підвищення податків для заможних верств населення, а саме введено додатковий збір з торгівлі і промисловості, податок на дохід від грошових капіталів та на відчуження майна. Крім

---

² *May B.* Модернизация в условиях периода стабильности // Вопросы экономики. — 2009. — № 9. — С. 32—34.

того, були збільшені непрямі податки: “пiтейний”, цукровий, тютюновий акцизи, підвищені ставки митних зборів та ставка поземельного податку. Втім, вжиті заходи не дали бажаного результату: дефіцит звичайного бюджету за 1881—1886 роки перевищив 200 млн крб³.

На початку 1890-х було підвищено ставки поземельного податку, податку з промисловості й торгівлі, а також ставки акцизів на тютюн і спирт, митних зборів, гербового збору. Вводяться нові податки — на сірники й гас. Одночасно вживаються заходи щодо зменшення бюджетних видатків, проводиться навіть реструктуризація державного боргу. Результатом доволі успішної боргової політики стає зменшення сум видатків на обслуговування державного боргу на 20 млн крб щорічно. Завдяки вжитим заходам вдалося збалансувати бюджет і навіть виконувати його із профіцитом. Утім, забезпечення збалансованості державних фінансів за рахунок зубожіння власного народу не виправдовує поставленої мети. У 1891—1892 роках, унаслідок неврожаю 1891-го на тлі недостатнього фінансування села, збільшення податкового тиску на малозабезпечених громадян, із надзвичайного бюджету було використано 160 млн крб на годування голодних. Отже, збалансований бюджет не завжди є індикатором міцності та стабільності фінансової системи й економіки в цілому.

У 1892 році міністром фінансів Росії став С.Ю. Вітте, котрий обрав курс на підвищення продуктивності виробництва та модернізацію промисловості. С. Вітте вважав, що рівновага є головною метою при складанні бюджету⁴. Зауважимо, що звичайний бюджет Росії в цей час щороку зводився із профіцитом (табл. 1).

Таблиця 1. Показники звичайного бюджету Росії в 1893—1899 роках, млн крб

Рік	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
Доходи бюджету	1046	1154	1256	1369	1416	1585	1673
Видатки бюджету	947	991	1138	1229	1300	1358	1464
Профіцит бюджету	99	163	118	140	116	227	209

Джерело: складено автором на підставі звітів державного контролера за відповідні роки.

Утім, основним завданням розвитку економіки того часу було зростання продуктивних сил населення. Наголошувалося: якщо для цього потрібно збільшувати податки чи вдаватися до запозичень, то це слід робити. Тому для підвищення рівня доходів бюджету вирішили збільшити податки на споживання, а саме податок на пиво, хлібне вино і фруктову горілку, тютюн і сірники. Вкотре підвищено збори з торгівлі, ставку податку на нерухоме майно. В 1893 році введено квартирний податок, збільшено мито на бавовну, в 1894-му підвищено акциз на цукор та ввізне мито. В 1895-му введено державну винну монополію, що дало змогу збільшити суми надходжень від “пiтейного” збору. В 1898 році вдосконалено адміністрування податку з промисловості й торгівлі, підвищено поземельний податок.

³ Государственный бюджет и государственные долги России. — СПб., 1908. — С. 86.

⁴ *Vitte С.Ю.* Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве. — СПб., 1912. — С. 485.

Завдяки переліченим заходам вдалося примножити доходи звичайного бюджету за період 1893—1899 років у 1,6 раза. Загальний показник бюджетного профіциту становив 1072 млн крб, усереднене значення профіциту — 153,1 млн крб.

Видатний радянський дослідник у галузі історії економіки професор А.П. Погребінський зазначає, що формальне збалансування бюджету в 1900—1913 роках було досягнуте завдяки фінансуванню деяких звичайних видатків бюджету за рахунок доходів надзвичайного бюджету і штучного заниження сум багатьох нагальних видатків⁵. До того ж при складанні державного розпису дохідна база бюджету свідомо занижувалася. Це давало змогу розраховувати обсяг видаткової частини бюджету виходячи із планових показників доходів. У ході виконання звичайного бюджету в період 1900—1913 років обсяг фактичних доходів щорічно перевищував планові (табл. 2). Протягом вказаного періоду перевиконання бюджетних доходів коливалося в межах 1,3—12,1 %.

Таблиця 2. Динаміка доходів і видатків звичайного бюджету Росії протягом 1900—1913 років

Рік	Доходи, млн крб		Перевиконання дохідної частини бюджету		Видатки, млн крб	Профіцит бюджету	
	передбачені в розписі доходів і витрат	фактично мобілізовані	млн крб	%		млн крб	% до доходів
1900	1594	1704	110	6,9	1555	149	8,7
1901	1730	1799	69	4,0	1665	134	7,4
1902	1801	1905	104	5,8	1802	103	5,4
1903	1897	2032	135	7,1	1883	149	7,3
1904	1980	2018	38	1,9	1911	107	5,3
1905	1977	2025	48	2,4	1925	100	4,9
1906	2027	2272	245	12,1	2055	217	9,6
1907	2174	2343	169	7,8	2196	147	6,3
1908	2386	2418	32	1,3	2388	30	1,2
1909	2459	2526	67	2,7	2451	75	3,0
1910	2580	2781	201	7,8	2473	308	11,1
1911	2708	2952	244	9,0	2536	416	14,1
1912	2896	3106	240	7,3	2722	384	12,4
1913	3240	3435	195	6,0	3094	341	9,9

Джерело: складено автором на підставі касових звітів Міністерства фінансів Російської імперії та звітів державного контролера за відповідні роки.

Як видно з табл. 2, звичайний бюджет Росії в 1900—1913 роках був профіцитним. Обсяг мобілізованих до бюджету доходів, так само як і видатків, за цей період виріс удвічі. Частка профіциту в бюджетних доходах коливалася від 1,2 % в 1908 році до 14,1 % в 1911-му. Профіцит звичайного бюджету мав демонструвати країнам Заходу стабільність і міцність фінансової системи Російської імперії, для того щоб

⁵ Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. — М.: Финансы, 1968. — С. 17.

країна могла отримувати кредити, які були необхідні для виконання її консолідованого бюджету. Адже видатки надзвичайного бюджету Росії покривалися за рахунок внутрішніх і зовнішніх зобов'язань та надлишків звичайного бюджету.

Якщо розглядати консолідований бюджет Росії з урахуванням надзвичайного бюджету, то за період 1900—1913 років бюджет країни 7 разів виконувався з дефіцитом. Оскільки основну частину доходів надзвичайного бюджету становили кошти, одержані в результаті випуску внутрішніх і зовнішніх запозичень, вони, по суті, не можуть зараховуватися до реальних джерел надходжень бюджету. Тому реальні дефіцити російського бюджету були значно вищими. Аналізуючи стан збалансованості консолідованого бюджету Росії в 1900—1913 роках без урахування запозичень надзвичайного бюджету, слід зазначити, що протягом десяти років бюджет був дефіцитним. Найбільший реальний дефіцит бюджету спостерігався в 1905 році — 1180 млн крб (36,8 % від видаткової частини бюджету), а найвищий бюджетний профіцит — у 1910 році в сумі 184 млн крб. Відомий російський економіст М.І. Боголепов так описав стан державного бюджету Росії на початку ХХ століття: “коли для виконання бюджету щороку потрібно вдаватися до запозичень, то це є аморальним і хворобливим явищем. Хвороба, яка вразила організм системи державних фінансів, є хронічним дефіцитом”⁶.

Що стосується тогочасної України, то вона складалася з 8-ми губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Херсонської й Катеринославської. Бюджет кожної з цих губерній був структурним елементом бюджету імперіалістичної Росії. Цікаво, що на відміну від консолідованого бюджету Росії бюджет України весь час був профіцитним, і його надлишки спрямовувалися до державного бюджету Росії. Протягом 24-х років (1868—1891) бюджет України зводився із профіцитом. У цілому по Україні частка профіциту бюджету до державних доходів у цей період становила в середньому 40,95 %, а до державних видатків — 69,36 %. Найбільше значення даного показника в розрізі губерній спостерігалось в Катеринославській губернії — 63,81 % і 176,33 % відповідно. Це означає, що в зазначений період тільки 36,19 % доходів бюджету йшло на фінансування видатків губернії, а решта, тобто 63,81 %, спрямовувалася до консолідованого бюджету Росії. Найменша частка профіциту спостерігалася в Херсонській губернії — 19,72 % і 24,56 % відповідно.

Таким чином, частка доходів українського бюджету в загальнодержавних доходах Російської імперії за аналізований період становить у середньому близько 16 %. Натомість частка видатків бюджету України в загальнодержавних видатках Росії дорівнює лише 8,7 %. Невідповідність дохідної й видаткової частин українського бюджету спричинена спробами збалансувати бюджет Росії та ліквідувати дефіцит її окремих губерній. Приміром, Петербурзька губернія в 1868—1891 роках покривала власними доходами лише 50,4 % своїх видатків, сумарний дефіцит бюджету губернії цього періоду сягнув 3992,3 млн крб. Для фінансування такого значного дефіциту мобілізувалися надлишки доходів із інших губерній, у тому

⁶ Боголепов М.И. Хронический дефицит // Современный мир. — 1907. — Сент.

числі українських. Тому профіцит бюджету України розміром 1111,2 млн крб був спрямований до державного бюджету Росії.

В.А. Лебедев зазначав, що станом на 1880 рік основними податками, які наповнюють бюджет Російської імперії, є такі: подушна подать (11,82 % в загальному обсязі зібраних податків і 9 % у доходах бюджету); “пітейний” збір (47 % і 35,38 % відповідно); митні збори (20 % і 15,14 %). Отже, частка перелічених трьох податків до загального їх обсягу становить 78,82 % та покриває 59,52 % дохідної частини бюджету⁷.

Розглядаючи роль України в економічному житті Російської імперії та аналізуючи джерела надходжень до бюджету України, слід констатувати, що найбільшим джерелом державних доходів був “пітейний” податок, який у 1880 році становив 45,21 % всіх надходжень до бюджету. Друге місце у структурі державних доходів посідає щовий (митний) податок із зовнішньої торгівлі — 15,52 % всіх надходжень, на третьому місці — податки, що збираються безпосередньо в Україні, — 12,33 %. Податок з тютюну становить 3,18 % надходжень до бюджету, податок з цукру — 2,13 %, збори з торгівлі і промисловості — 2,39 %, соляний податок — 1,72 %.

У 1887 році найбільшу частку у структурі видаткової частини бюджету України становили видатки на утримання армії і флоту — 36,50 %, далі йдуть видатки на обслуговування державного боргу, господарчу політику, на утримання органів влади, залізницю й дороги, народну освіту. Слід звернути увагу на те, що видатки на медицину становили тільки 0,56 % від загального обсягу видатків бюджету України. Водночас найбільше видатків консолідованого бюджету Росії спрямовувалося на обслуговування державного боргу — 36,29 %. Далі йдуть видатки на утримання армії і флоту, органів державної влади, залізниць і доріг та на народну освіту (табл. 3).

Частка видатків на медицину до загальних видатків у консолідованому бюджеті Росії становить лише 0,54 %, навіть менше, ніж у бюджеті України. При порівнянні структур бюджету України та консолідованого бюджету Росії привертає увагу істотна різниця між частками видатків на обслуговування державного боргу та на господарчу політику. Так, частка загальних видатків бюджету України в консолідованому бюджеті становить 10,32 %, а видатків на обслуговування державного боргу — 4,51 %. Це пояснюється тим, що бюджет України протягом 1868—1891 років щорічно зводився із профіцитом, тому потреба в запозиченнях виникала лише для фінансування інфраструктурних проектів (будівництво залізниць тощо), а не дефіциту консолідованого бюджету Росії.

Видатки на господарчу політику у структурі бюджету України становлять 68,65 % від загального обсягу таких видатків у консолідованому бюджеті. На думку П. Мальцева, під назвою “господарча політика” ховається допомога капіталістам у тій чи іншій формі, що не йде на користь українському народу⁸. Частки видатків на утримання органів державної влади, пошту й телеграф в Україні є меншими, ніж у

---

⁷ Лебедев В.А. Финансовое право. Т. 1. Вып. 1—3. — 2-е изд., перераб. — СПб.: Типо-лит. А.М. Вольфа, 1889. — С. 492.

⁸ Мальцев П. Україна в державному бюджеті Росії. — Лубни: Український агроном, 1917. — С. 19.

Таблиця 3. Структура видатків бюджету України та консолідованого бюджету Росії в 1887 році

Видатки	Бюджет України		Консолідований бюджет Росії		Частка видатків бюджету України до видатків консолідованого бюджету Росії, %
	тис. крб	%	тис. крб	%	
Армія і флот	33 331	36,45	274 301	30,95	12,15
Обслуговування державного боргу	14 504	15,86	321 716	36,29	4,51
Господарча політика	11 232	12,28	16 361	1,85	68,65
Утримання органів влади	10 145	11,10	109 712	12,38	9,25
Залізниця й дороги	6 779	7,41	41 709	4,70	16,25
Народна освіта	5 311	5,81	38 360	4,33	13,85
Юстиція військова й цивільна	4 343	4,75	37 329	4,21	11,63
Духовенство	2 645	2,89	11 550	1,30	22,90
Пошта й телеграф	2 109	2,31	26 878	3,03	7,85
Медицина	510	0,56	4 814	0,54	10,59
Межова частина Міністерства юстиції та будівельна частина Міністерства внутрішніх справ	528	0,58	3 684	0,42	14,33
Всього	91 437	100,0	886 414	100,0	10,32

Джерело: розраховано автором за даними: Порш М. Україна в державному бюджеті Росії // Сіромаха Д. Про фінансову науку. — К.: Знання та сила, 1909. — С. 168.

консолідованому бюджеті Росії. Слід також враховувати той факт, що лише трохи більше половини доходів українського бюджету використовувалося на фінансування його видатків. З огляду на структуру видаткової частини бюджету України реально ще близько 10 % видаткової частини бюджету у статті “господарча політика” використовувалося не для потреб України. Тобто при вилученні доходів України до бюджету Російської імперії у видатковій частині українського бюджету паралельно закладалися видатки, що мали загальнодержавний характер.

Якщо розглядати консолідований бюджет Росії в розрізі губерній і областей, слід зауважити, що не тільки бюджети українських губерній наприкінці XIX століття були зведені із профіцитом. Наприклад, у 1897 році перевищення доходів над видатками звичайних бюджетів губерній і областей коливалось у межах від 3,3 млн крб (Північна область) до 153,0 млн крб (Середня чорноземна і промислова область).

Головними “донорами” в розрізі окремих губерній були Московська губернія — 62,0 млн крб, Київська — 40,4 млн крб, Херсонська — 30,1 млн крб і Харківська — 12,0 млн крб. До того ж усі 8 українських губерній мали надлишки бюджетів. Профіцит звичайного бюджету України дорівнював 99,8 млн крб, а загального, включаючи надзвичайний, — 95,6 млн крб. (Для порівняння: дефіцит звичайного бюджету лише Санкт-Петербурзької губернії становив 104 млн крб.) Із загальних видатків надзвичайного бюджету України в сумі 4,2 млн крб на Катеринославську губернію припадало близько 3,4 млн крб, або 81 %. Ці видатки спрямовувалися на будівництво залізничних колій.

Особливо цінним для України є досвід функціонування бюджетно-податкової системи на початку ХХ століття. Адже цей короткий період насичений подіями: економічна криза 1900—1903 років, Російсько-Японська війна 1904—1905 років, яка потребувала додаткових фінансових ресурсів із бюджету, революція, застій і спад виробництва внаслідок війни, що тривав до 1909-го, та стрімке економічне зростання 1910—1913 років.

Отож протягом 1900—1913 років обсяг доходів звичайного бюджету України зріс на 352 150 тис. крб, або у 2 рази, обсяг видатків бюджету — на 186 693 тис. крб, або у 1,95 рази. Якщо в 1900 році частка профіциту до дохідної частини бюджету становила 43,4 %, то в 1913-му — 45,2 %. Максимальне значення частки профіциту в доходах бюджету за аналізований період спостерігалось в 1902-му — 51,4 %, тобто лише 48,6 % доходів бюджету залишалось у розпорядженні бюджету України на фінансування її власних видатків (табл. 4).

Таблиця 4. Профіцит звичайного бюджету України протягом 1900—1913 років

Рік	Доходи бюджету, тис. крб	Видатки бюджету, тис. крб	Профіцит, тис. крб	Частка профіциту бюджету до дохідної частини бюджету, %	Частка профіциту бюджету до видаткової частини бюджету, %
1900	347 420	196 490	150 930	43,4	76,8
1901	360 961	200 851	160 110	43,4	79,7
1902	410 521	199 638	210 884	51,4	105,6
1903	432 769	223 308	209 461	48,4	93,8
1904	423 729	232 817	190 912	45,1	82,0
1905	421 019	229 189	191 830	45,6	83,7
1906	500 080	257 330	242 756	48,5	94,3
1907	492 464	272 150	220 314	44,7	81,0
1908	478 350	282 029	196 321	41,0	69,6
1909	516 198	294 596	221 602	42,9	75,2
1910	584 252	296 544	287 708	49,2	97,0
1911	631 026	308 769	322 257	51,1	104,4
1912	643 418	335 453	307 965	47,9	91,8
1913	699 570	383 183	316 387	45,2	82,6

Джерело: складено автором на підставі даних касових звітів Міністерства фінансів Російської імперії за відповідні роки.

Зауважимо, що доходи бюджету збільшилися переважно не за рахунок стабільного економічного зростання, а внаслідок підвищення податкового тиску на пересічних громадян. На початку ХХ століття акцизом обкладалися товари широкого вжитку та першої потреби — тютюн, цукор, гас, сірники тощо, тобто податковий тягар лягав на плечі населення. Частка непрямих податків разом із доходами від винної монополії в цей період становила 45—48 % доходів загального бюджету.

Розглядаючи звичайний бюджет Росії за аналізований період без урахування бюджету України в розрізі років, варто зазначити, що бюджет Росії був виконаний із профіцитом тільки в 1910—1913 роках, коли він становив 20,3, 93,8, 76,0 та 6,6 млн крб відповідно. Весь попередній період, 1900—1909 роки, характеризувався

бюджетним дефіцитом, який становив 2,0, 26,2, 107,9, 69,5, 26,3, 73,3, 166,3, 146,6 млн крб відповідно.

Російський професор П. Мігулін у своїй праці “О бюджете 1904 г.” зазначав, що війна вимагала додаткового фінансування, але звичайний бюджет був зведений без дефіциту за рахунок надлишків попередніх періодів⁹. Хоча профіцит звичайного бюджету Росії в 1904 році становив 107 млн крб, дефіцит її консолідованого бюджету сягнув 335 млн крб. Причиною цього став значний дефіцит надзвичайного бюджету — 443 млн крб унаслідок різкого зростання військових витрат. За офіційними даними всього в 1904—1905 роках із консолідованого бюджету Росії на військові потреби було виділено близько 2,2 млрд крб¹⁰, зокрема за рахунок внутрішніх і зовнішніх запозичень, короткострокових зобов’язань державного казначейства та бюджетних надлишків попередніх років. Вагомий внесок у накопичення бюджетних надлишків (профіциту) зробила Україна. Тільки в період з 1900-го по 1905 рік із загальних доходів бюджету України було вилучено 1,1 млрд крб, що становить половину військових витрат Росії в ході війни.

Недостатнє фінансування соціальної сфери з бюджету України зумовило низький рівень розвитку людського капіталу. На початку ХХ століття на освіту одного жителя Російської імперії витрачалося лише 1,1—1,2 крб на рік. Причому більша частина коштів спрямовувалася на утримання закладів освіти для дворянства, а пересічні громадяни не мали змоги здобувати освіту. Про це яскраво свідчить статистика грамотності окремих народів. Німці: чоловіки — 59,9 %, жінки — 58,6 %; литовці й латвійці: чоловіки — 52,0 %, жінки — 52,5 %; євреї: чоловіки — 48,9 %, жінки — 28,2 %; фіни: чоловіки — 35,2 %, жінки — 26,3 %; росіяни, українці, білоруси: чоловіки — 29,6 %, жінки — 9,3 %; окремо українці: чоловіки — 23,2 %, жінки — 3,9 %¹¹. Зрозуміло, що бюджетні надлишки спрямовувалися на погашення значного державного боргу Російської імперії, втім, недофінансування важливих статей бюджету не сприяло піднесенню економіки держави.

Також варто зауважити, що за наявності сталого профіциту у звичайному бюджеті Росії цього періоду відбувалося щорічне підвищення податків. Міністр фінансів С. Вітте аргументував доцільність зростання податкового навантаження так: “Для держави є потреба в бюджетних надлишках, щоби при настанні надзвичайних ситуацій держава змогла надати допомогу своєму населенню та не послаблювала свого політичного впливу”¹².

Зростання доходів консолідованого бюджету Росії дало змогу зменшити частку видатків на обслуговування державного боргу. У 1909 році такі видатки становили 14,7 % видатків консолідованого бюджету. Як зазначав видатний російський

⁹ Пушкарева В.М. Налоговая система России в 1861—1916 годах // Финансы. — 2009. — № 6. — С. 44.

¹⁰ Голубницкий И. Народное хозяйство СССР в цифрах (1860—1938 гг.) / Под ред. П. Петрова. — М.: Московский рабочий, 1940. — С. 24.

¹¹ Русов А. Статистика украинского населения европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2. — СПб., 1914.

¹² Шванебах П.Х. Наше податное дело. — СПб., 1903. — С. 19.

учений І. Озеров, “прийняття бездефіцитних бюджетів дає змогу Росії формувати нову економічну політику, спрямовану на розвиток культурного потенціалу”¹³. При цьому слід наголосити, що прийняття й виконання бездефіцитних бюджетів досягалося переважно за рахунок доходів бюджету України, лівова частка яких спрямовувалася до державного бюджету Російської імперії. Як наслідок — Україна не могла в достатньому обсязі профінансувати власні видатки.

У зв’язку з цим учені того часу характеризували дії імперіалістичної Росії щодо України таким чином. П. Стебницький зауважував, що стан державного бюджету України свідчить про падіння економічного розвитку країни та є наслідком фінансово-економічної політики Росії¹⁴. М. Гордієнко зазначав, що така надмірна фінансова централізація позбавляє народ значної частки доходів, послаблює купівельну спроможність, звужує внутрішній ринок та не сприяє розвитку фінансового ринку. Виходом із даної ситуації, на його думку, могло бути проведення децентралізації фінансової системи¹⁵. Для того щоб збільшити місцеві витрати, писав М. Порш, слід надати такому великому краю, як Україна, право самим порядкувати своїми місцевими справами — дати їм автономію¹⁶. Нормальним і справедливим бюджетом, вказує П. Мальців, є такий бюджет, коли кожна країна витрачає стільки, скільки приходить у її казну доходів. Фінансова політика Росії є надмірно централізованою, й вихід тільки один — Україна повинна мати власний державний бюджет, для цього їй потрібна широка автономія або самостійність¹⁷.

На основі аналізу стану бюджету України у складі бюджетної системи Росії можна зробити такий висновок. Незважаючи на те, що бюджет України в середині XIX — на початку XX століття щорічно містив значні бюджетні профіцити, відбувалося недофінансування ряду важливих статей. Найбільше дефіцит фінансування позначився на освітньо-культурному секторі. Надлишки бюджету вилучалися та йшли на покриття дефіциту консолідованого бюджету Росії. Тим самим доведено, що профіцит бюджету не завжди є індикатором міцності фінансової системи й економіки в цілому. Переконані, що подальший ретроспективний аналіз стану бюджету України лише поглибить наше розуміння ролі бюджетного дефіциту (профіциту) в системі бюджетного регулювання на сучасному етапі розвитку держави.

---

¹³ Озеров І.Х. *Оборотная сторона нашего бюджета*. — М., 1911. — С. 162—165.

¹⁴ Стебницький П.Я. *Украина в экономике России*. — П.: Государственная типография, 1918. — С. 32.

¹⁵ Гордієнко М. Україна в державному бюджеті Росії // Літературно-науковий вістник. — 1912. — лип. — вер. — С. 153.

¹⁶ Порш М. Україна в державному бюджеті Росії // Сіромаха Д. *Про фінансову науку*. — К.: Знання та сила, 1909. — С. 159.

¹⁷ Мальців П. *Зазнач. праця*. — С. 7, 27.